

Г.І. Дуброва, студ.

ДІАЛЕКТНА ЛЕКСИКА СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ В ІСТОРИЧНОМУ АСПЕКТІ: ТЕОРЕТИЧНИЙ РАКУРС

У статті на матеріалі пам'яток другої половини XVI – XVII ст. і сучасних діалектних словників досліджуються теоретичні проблеми функціонування української діалектної лексики в діахронному зрізі. Велика увага приділяється статусу запозичень, зокрема полонізмів.

In the article the theoretical problems of the Ukrainian dialect lexicon's functioning in diachronical aspect are analysed (based on the material of the ancient and modern Ukrainian lexicography). The main attention is attached to the loanings' status, particularly to the polonisms.

Багатство лексики народних говорів, різноманітність номінацій, збереження у словниковому складі діалектної мови одиниць, відмінних за генетичною та часовою віднесеністю, - усе це актуалізує дослідження складу, закономірностей системної організації, особливостей функціонування лексики говорів на одному синхронному зрізі чи в їх сукупності, тобто в діахронії. Цінність діалектних даних зростає у зв'язку з розширенням сфер їх використання в етимологічних, історико-семасіологічних, ономастичних дослідженнях, для з'ясування окремих проблем етнографії, фольклористики, літературознавства та ін. Таким чином, усі галузі наук, що пов'язані з вивченням історії та сучасного стану матеріальної та духовної культури етносу, значною мірою спираються на свідчення діалектної лексики. І це не випадково, оскільки не лише нові методи можуть збагатити такі дослідження, а й нові конкретні мовні факти, особливо дані народних говорів, що часто виступають каталізаторами нових ідей, нових підходів до вирішення складних проблем.

Динаміка діалектної лексики простежується в ареальному і часовому аспектах. З одного боку, доводиться спостерігати взаємодію літературної та народно-розмовної мови в різні історико-мовні періоди і набуття останньою статусу літературної (особливо під час становлення літературних норм), а з іншого, визначати процеси переходу цієї

лексики у статус діалектної, а отже, досліджувати релікти колишніх лексичних одиниць, що функціонували в староукраїнській мові, на матеріалі сучасних діалектів (діахронний аспект). Крім цього, зовні нетипові формальні і семантичні зміни лексики в більшості випадків мають відповідники в інших говірках (синхронний аспект).

Важливим є визначення таких синхронних зрізів староукраїнської мови, коли в ній відбувалися важливі зрушення в різних галузях, що, у свою чергу, спричинювало збільшення вмісту запозичених слів. Так, починаючи з XIV ст., і активніше у староукраїнській мові другої половини XVI – XVII ст. функціонують запозичення з польської мови. Статус цих слів як літературних відповідників, запозичень чи діалектизмів не засвідчено у тодішніх лексикографічних працях. Зважаючи на варіативність літературної норми у періоди адаптування книжної мови до народнорозмовних зразків і становлення літературної мови на народній основі, доцільно надавати цим полонізмам літературного статусу.

В українському мовознавстві неодноразово наголошувалось на потребі системного вивчення лексичного складу українських говорів (Й. Дзедзелівський, П. Гриценко). Особлива увага до лексики викликана тим, що вона найчутливіше реагує на зміни, легко засвоює іншомовні слова. Деякі рівні південно-західного наріччя (морфологічний, словотвірний, фонетичний) опрацьовані краще, ніж лексика (див. праці К. Дейни, А. Залеського, Я. Пури, П. Приступи, Н. Осташ, В. Грищука, Д. Гринчишина та ін.) що ж до лексики цих говорів, то вона вивчена фрагментарно. Оскільки предметом нашого зацікавлення виступають полонізми в південно-західних українських говорах, то треба поставити такі завдання для дослідження: 1) схарактеризувати діалектну лексику сучасної української мови щодо наявності полонізмів; 2) з'ясувати їх вплив на формування сучасної діалектної лексики; 3) зіставити польські запозичення в українських говорах з їх статусом в українській літературній мові другої половини XVI-XVII ст.

Серед пам'яток другої половини XVI – XVIIст. найбільша кількість полонізмів у перекладах з польської мови на мову руську (українську), що представляють рукописні пам'ятки, наприклад, Выкла(д) мѣсьць труднѣших, I пол. XVII ст., Книга третья каза(н)я розныѣ, I пол. XVIIст. Наступна група пам'яток – стародруки ораторсько-проповідницького і полемічного характеру (Галятовський І. Грѣхи rozmaiti, 1685 р., Ключ разумѣния, 1663р., Зизаній Ст.

Казаньє святого Кирила, 1596 р., Радивиловський А. Вѣнец Христов, 1688 р., Смотрицький Г. Ключ царства небесного, 1587 та ін). У цей час казанья будується переважно за латино-польським зразком, що робить органічним використання полонізмів. Так само відчутний цей польський вплив і в інших пам'ятках, зокрема полемічних. Для аналізу було обрано також лексикографічні праці другої половини XVI – XVII ст. - Лексикон славенороський Памва Беринди, 1627, Лексис Лаврентія Зизанія, 1596. У перекладній частині лексикографічних досліджень вміщено польські слова поруч із староукраїнськими, що засвідчує лексичну синонімію.

Остання виникла внаслідок тривалих польсько-українських мовних взаємовідношень, що вже тривало декілька століть ще до появи Речі Посполитої. Українська інтелігенція, до якої належали автори, найпершою відчула вплив польської мови, особливо на західно-українських землях, знала польську мову й говорила нею. Українські письменники, такі як І. Галятовський, А. Радивиловський, П. Могила та ін. стають двомовними й майстерно пишуть свої твори українською та польською мовами. Взагалі, українська шляхта намагалася у всьому наслідувати шляхті польській і почала користуватися польською мовою навіть у буденному вжитку. Більшість цієї шляхти незабаром зріклася свого народу, прийняла католицизм і польська мова стала для неї рідною.¹

Для визначення реліктів полонізмів, які функціонували в староукраїнській мові, потрібно проаналізувати лексичний склад сучасних українських діалектів. Формування української мови до XVI ст. на основі південно-західного наріччя і локальна близькість цього наріччя із Польщею сприяли входженню полонізмів саме в ці говірки, насамперед бойківські, буковинські, а також до говірок іншої групи – північної: західноволинські та ін. Опис південно-західного наріччя, найбільш архаїчного в українській мові, вміщено в працях І. Верхратського (“Говір батюків”, “Говір замішанців”, “Знадоби до словаря южноруського”, “Про говір галицьких лемків”, “Про говір долівський”), В. Гнатюка (“Русини Пряшівської епархії і їх говори”, “Руські оселі в Бачці”), В. Шухевича (“Гуцульщина”) та ін. У цих працях засвідчено лексику названих говірок кін. XIX – поч. XX ст. із зазначенням її походження, в тому числі зафіксований чи не найбільший відсоток полонізмів. Дані цих праць підтверджуються і доповнюються сучасними діалектологічними дослідженнями (М.

Корзонюка “Матеріали до словника західноволинських говірок”, “Матеріали до словника буковинських говірок”, М.Онишкевича “Словник бойківських говірок”, М.Пшепорської “Надсянський говір”, *Studia nad dialektologią ukraińską i polską*).

Дослідження діалектної лексики в історичному аспекті показують, що частина вживаних в другій половині XVI – XVII ст. полонізмів збереглася в бойківських, буковинських, західноволинських та інших говірках, але багато запозичень з польської мови в опрацьованих нами матеріалах не засвідчено в сучасних українських говорах. Очевидно, більшість із них – історизми другої половини XVI – XVII ст., напр., бонда “гроші, що заробив невільник” (Історичний словник українського язика/ під ред. проф. Є. Тимченка. – Харків, 1930. – Т.1, 123), гисарня “майстерня, де виливають літери до друку” (Тимченко, 524), але зустрічаються слова гавенда “вігадка” (Тимченко, 498), гавть “гачок, застібка” (Тимченко, 499), гайстер “чорний боцян, черногуз” (Тимченко, 501), гамонь “роззява, дурень, пришелепкуватий” (Тимченко, 506), ганкерь “скріпа, стягач, залізна клямра, що в’яже частини стін, муру або балок” (Тимченко, 507), герсть “отоман, ватажок, голова” (Тимченко, 520), гецовати “шліфувати, полірувати” (Тимченко, 522), , змаза “пляма” (*Gesta Romanorum*, 74), коропатва “куріпка” (*Gesta Romanorum*, 75) та ін. Названі слова вміщено в словнику Є.Тимченка, але з постійною фіксацією їх як запозичень в давніх пам’ятках не пізніше XVIII ст. Варто також зазначити, що більшість цих слів – германізми, які потрапили до української мови через польське посередництво. У цьому разі варто окреслити ще одну проблему дослідження діалектної лексики сучасної української мови в ретроспекції – визначення належності слів до польських запозичень і час входження їх в діалект. Крім того, інколи важко розмежувати власне полонізми та запозичення з інших мов через польське посередництво. Так, М.Онишкевич наводить такі групи запозиченої лексики за джерелами в бойківських говірках:

1) власне полонізми, наприклад: *броети,вашедь, взавід, вивигматати, вигрівач, виста, виступок, вишток, гварити, глупства, дуфати, завше, занізвати, зась, збиткуватися, zufалий, інцідла, кобіта, крак, кревний, прибишувати, притомок, розмаїто, сеймити, стокротне, схлібяти, тязгарівка* та ін.;

2) германізми: *балія, бинда, брандура* зі всіма варіантами,

ванькир, ваньтюх, вирахуватися, вінчувати, гандилити, гендляр, гаптка, гарап, гнирати, год, тратарь (з варіантами), *дилина, диль, жубрувати, капірувати, кльоб, лата, латри, літерки, маглівниця* (з варіантами), *мадзяти, маця, полумадьок, ринва, тибель, трам, фіра, шифля, шихлір* та ін.;

3) латинізми: *атрамент, астамент, бурак, віват, віхтували, гинглюс, интерциза* (з варіантами), *кононачка, контракт, лівар, мапа, пулярош* (з варіантами), *рицепка, титулу, фантувати, фариня, фолгоїн, фрибра, цирата, шальвія* та ін.;

4) галліцизми: *бальон, бамбони, бухи, валіза, калісони, кондовіт, майшет, манорія, портфель, таборек* та ін.;

5) чехизми: *бобруна* (з варіантами), *внет, гне, канцір, кляштор, криж* (з похідними), *малженський, повх, трапитися* та інші;

6) угризми: *карбач, покиришований, фалат, чемерства* та ін.;

7) тюркізми: *барханя* (з варіантами), *воркіш, габляк, тидия, димка* (= спідниця), *курманя, кутас, місюрка, чіжми* та ін.;

8) італіанізми: *басамани, фальбанка, фацелик, фаціята, фоса, фраінки, фріко* та ін.;

9) англійського походження в польській мові є: *ровер і доляр*.²

Ще однією проблемою історико-діалектологічного дослідження є визначення критеріїв розмежування питомої української лексики і слів, які увійшли до її складу, очевидно, ще в дописемний період. На думку І. Огієнка, “чимало слів, які ми звичайно вважаємо за полонізми, знаходяться вже в українських пам’ятках XI-го віку; та й не тільки в українських, але й в інших слов’янських. Подібні слова я вважав би загально-слов’янськими, що були в нашій мові ще з праслов’янських часів, а не полонізмами. Напр., в найдавніших наших пам’ятках знаходимо слова: *аби, аж, як, але, година, вабити, ваблення, сварка, телиця, тяжар, насський, наслідок, обридати, подоба, приклад, принада, слота, треба, ліпший, вельми, глумитися, глум, глядати, зимний, користь, ласкавий, ніколи, питати, рік, рота, свита, досить* і т. п.”³ Дослідник рішуче стверджує, що за своїм словником українська мова, - особливо її західні говірки – з найдавнішого часу наближається до західнослов’янських мов, - словацької, чеської та польської, з якими вона має спільне праслов’янське лексичне надбання. Тому в питанні про так звані давні лексичні полонізми

треба бути дуже обережними та поміркованими, щоб не зараховувати праслов'янські слова до полонізмів.

Наступна проблема ретроспективного дослідження діалектної лексики стосується її класифікації. До цього питання зверталися О. І. Блінова⁴, П. Ю. Гриценко⁵, Р. І. Аванесов⁶ та ін. Найповнішою і найгрунтовнішою нам видається типологія діалектних відмінностей Р. І. Аванесова і Л. П. Жуковської, яка дозволяє вирішити проблему перенесення вчення про різні явища лексичної системи – синонімії, варіювання слова і т. д. – із внутрішньосистемних (система літературної мови чи окремого говору) на міжсистемні відношення (система діалектної мови як ціле). Можливість позитивного вирішення цієї проблеми ґрунтується, по-перше, на тому, що окремі діалекти української мови не утворюють замкнутих систем, а входять до складу спільної і складної системи окремих діалектних систем, по-друге, на чіткому розмежуванні внутрішньосистемних (однодіалектних) і міжсистемних (різодіалектних) синонімічних, антонімічних, варіантних та інших співвідношень слів.

Типологію діалектних лексичних відмінностей Р. І. Аванесова та Л. П. Жуковської відрізняє і те, що лексичні відмінності проаналізовані ними в системі інших діалектних відмінностей – фонетичних, морфологічних, синтаксичних.

У цій класифікації витриманий спільний принцип матеріальної або семантичної спільності слів, що зіставляються. Щоправда, поняття “спільності”, покладене в основу класифікації, видається нам не зовсім вдалим, оскільки припускає можливість подвійного його розуміння: в одних випадках спільність семантична або матеріальна означає повний збіг або семантики, або фонемного складу слів, або кореневої морфемі слова. В інших випадках спільність матеріальна означає неповний збіг фонемного складу слів. Ця обставина позбавляє представлену класифікацію протиставних лексичних відмінностей необхідної чіткості.

Цю схему можна застосувати для визначення історичної ретроспективи діалектної лексики в українській мові другої половини XVI – XVII ст. і підтвердити тезу про діалектну основу літературної мови до XVI ст.

Проблема в застосуванні даної класифікації полягає в тому, що інколи досить важко розмежувати повні і часткові семантичні відмінності. Повні диференційні ознаки у межах просторового або часового континууму творять слова-омоніми. Омонімію не можна

змішувати з багатозначністю слів. Проте в мові є такі слова, що важко визначити – багатозначні вони чи омоніми, тобто вони становлять одне слово, вжите в різних значеннях, або кілька слів з однаковим звучанням, але не завжди можна провести абсолютну межу між багатозначністю слів та омонімією. Пояснюється це тим, що омоніми дуже часто виникають внаслідок дальшого розвитку багатозначності слова. Окремі його значення можуть втрачати зв'язок між собою й усвідомлюватись як самостійне слово, що їх виражає, розпадається на кілька слів-омонімів. Відповідні омонімічні явища, що виділилися в процесі розвитку багатозначності слова внаслідок втрати семантичних зв'язків між окремими його значеннями можна проілюструвати наступними прикладами.

У бойківських говірках слово *гаран* має значення “нагайка; нагайка, яку носив молодий пан під час весілля” (Онишк., I, 161), у західноволинських говірках присутній іменник жіночого роду *гаранка* “нагайка, сплетена з тонких ремінців” (МСЗвГ, 95). Є. Тимченко в “Історичному словнику українського язика” подає іменник *гарань* “лови, полювання” (Тимченко, 508). Реконструювати зруйновану полісемію допомагає “Słownik etymologiczny języka polskiego” А.Брюкнера: *harap* – bić z długim scnurem, jakim myśliwy psów zdobywszy poskramiał (Brückner, 168). Отже, іменник *гаран* у діалектах позначав мисливську нагайку, але згодом це поняття генералізувалося. У буковинських говірках словами *гаран-гаран-гаран* (МСБГ, I, 87) прикликають собак, це також підтверджує нашу думку про утворення омонімії.

Часткові семантичні відмінності в синхронному і діяхронному аспектах є різними значеннями одного слова.

У говорах можна зустріти слово *дуфний* – гарний (пишний, зарозумілий, гонорний) (SDUP, 116), а також *дуфалий* – 1. Мужній, сильний; 2. Здатний на щось, здібний до чогось; *дуфати* – сподіватися (Онишк., I, 240). У буковинських говірках *дуфати* означає: 1. Поважати, піклуватися, дбати про когось. 2. Пишатися (МСБГ, II, 43). У пам'ятках *дѣфаю* має значення “радіти”: ... бо такъ ѡны(й) гѡло(с)<,> яко ѡд самого Xа при(й)мѣю<,> яко бы(х) его чу(л) а ѡ(н) мовѣ(т) пре(з) священ(н)ика<,> што до ѡного хѡрого мови(л)<,> дѣфа(й) (“радій”) С̣ну<,> ѡ(д)пѣцѡны су(т) грехи твои... (Каз. Роз., 26). Семантичні відношення у цій парі слів визначити дуже складно: можна віднести ці слова до омонімів і, відповідно, зарахувати їх до повних семантичних відмінностей, але

ми схилиємося до того, що у цих слів є спільний семантичний стржень “сподіватися – радіти”.

Звичайно, зазначити всі проблеми, які постають перед дослідником діалектної лексики, дуже складно, але, як висновок, можна виділити основні: добору джерельної бази староукраїнської і сучасної діалектної мови; визначення належності слів до безпосередніх чи опосередкованих польських запозичень; вироблення класифікацій діалектної лексики сучасної української мови в ретроспекції; диференціації входження польських слів у літературну мову і діалект у часовому вимірі; висвітлення загальних лексичних явищ, характерних і для полонізмів (полісемія і омонімія). Треба зазначити, що дослідження цієї проблематики є досить перспективним з огляду на те, що вона не є досить розробленою, особливо цікавим є питання поєднання формальних і змістових чинників у просторово-часовій класифікації, запропонованій нами у дослідженні.

¹Огієнко І. Українська літературна мова XVI ст. І Крехівський апостол 1560-х р. – Варшава, 1930. – С. 469; ²М. О. О н и ш к е в и ч. Польские элементы в диалекте бойков// Исследования по польскому языку. М.,1969. – С. 236; ³Огієнко І. Знач. праця – С. 463; ⁴Блинова О.М. Введение в современную региональную лексикологию. – Томск, 1975. – С. 176; ⁵Гриценко П.Ю. Ареальне варіювання лексики. – К., 1990. – С. 41; ⁶Вопросы теории лингвистической географии. – М., 1962. – С. 173.

Список умовних скорочень назв джерел

Каз. Роз. – Книга третя~~ж~~ каза(н)я розные, I пол. XVII ст. – Рукоп.
ЦНБ НАН України, Ш. 289 (61) П.
МСБГ – Матеріали до словника буковинських говірок. – Чернівці, 1971 – 1979. – Вип. 1 – 6.
МСЗвГ – Корзонюк М. М. Матеріали до словника західноволинських говірок// Українська діалектна лексика. – К., 1987. – С. 62 – 267.
Онишк. – Онишкевич М. Й. Словник бойківських говірок.– К.,1984. – Т. 1 – 2.
Радив.- Радивиловського А. Вѣнец Христов. Киев, 1688 р. – Ст.-др.
ЦНБ НАН України, Ш. Кир. 59.

Тимченко– Историчний словник українського язика/ під ред. проф. Є. Тимченка. – Харків, 1930–1932. – Т. 1–2.

Brükner – Brükner A. Słownik etymologiczny języka polskiego. – Kraków, 1970.

SDUP – Studia nad dialektologią ukraińską i polską. Kraków, 1975.